

О.Пошетун, Н.Гупан

ЯК РОЗВИВАТИ КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ УЧНІВ ЗА ДОПОМОГОЮ НОВОГО ПІДРУЧНИКА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Останніми роками все більш очевидною як для педагогів, так і широкої громадськості, є гостра потреба у розвитку критичного мислення в українській молоді. Насамперед це важливо, оскільки сформувати у нового покоління основи громадянської / демократичної свідомості і відповідного способу життя, неможливо без розвитку умінь переконливо аргументувати свою позицію в процесі обговорення соціальних проєктів і відстоювання власної точки зору. Окрім того, молодій людині вкрай потрібні уміння тверезо аналізувати явища суспільного життя, протидіяти різним формам несанкціонованого вторгнення в її свідомість, особисте життя, спробам будь-яких інформаційних маніпуляцій. Нарешті розвинене критичне мислення суттєве для ефективного навчання і продуктивної повсякденної життєдіяльності.

Вчені по-різному визначають поняття «критичне мислення». Тому, не надаючи великого значення одній дефініції, можна погодитись, що критичне мислення – це мислення про мислення, коли людина аналізує власне мислення з метою його покращення, удосконалення. Таке удосконалення можливе на основі застосування ефективних мисленнєвих стратегій (процедур, операцій) і стандартів коректного мислення.

Якщо узагальнити думки багатьох дослідників, критичне мислення постає як складне, багатовимірне і багаторівневе явище, особливий тип, спосіб мислення, що є *сукупністю розумових стратегій і процедур, опанування якими передбачає вільне використання людиною мисленнєвих операцій високого рівня, застосовуваних для опрацювання інформації, формулювання обґрунтованих висновків і оцінок і прийняття рішень.*

З педагогічної точки зору корисно уявити собі критичне мислення як чіткий перелік мисленнєвих операцій, яких поетапно, крок за кроком можемо навчати учнів. Отже, з педагогічної точки зору, під критичним мисленням розуміємо *такий тип мислення, що характеризується здатністю людини:*

- *бачити проблеми, ставити запитання;*
- *аналізувати, порівнювати, синтезувати, оцінювати інформацію з будь-яких джерел;*
- *висувати гіпотези та оцінювати альтернативи;*
- *робити свідомий вибір, приймати рішення та обґрунтовувати його.*

Вчитель може стимулювати учнів до розвитку умінь критичного мислення у навчанні під час читання і письма, так само як і під час говоріння й слухання. Допомогти у цьому покликані навчальні книги і посібники, насамперед підручники, пристосовані для розв'язання цієї проблеми.

Водночас варто зазначити, що навчальна книга, орієнтована на розвиток критичного мислення, обов'язково руйнуватиме традиційні підходи до навчання: адже вона має допомагати учням не лише дізнаватись чогось нового, а й постійно задумуватись над тим, чого вони дізнались, стимулювати до застосування нових ідей, порівняння власних ідей з тими, що були відомі раніше або викладені в

джерелах інформації, активного обговорення того, що вивчається. Вона має надавати змогу самостійного дослідження, конструювання учнями у процесі активної пізнавальної діяльності та інтерактивної взаємодії на уроці власних знань умінь, ставлень і смислів.

Ще кілька загальних положень. Педагогічна модель, що забезпечує навчання учнів критичного мислення і має бути покладена в основу проектування відповідного підручника, - це неупереджене самостійне дослідження учнями об'єкта або проблеми. Процес починається з колективного визначення того, що вони вже про це знають, та чого їм належить навчитись. Потім слід перейти до вільного виявлення ними фактів і розгляду варіантів розв'язання проблем, що досліджуються, і в кінці - до заснованого на фактах осмислення. Далі набута інформація порівнюється з тими знаннями, уявленнями, ставленнями, що існували в учнів раніше, зокрема виявляються і упередження, і забобони як окремого учня, так і інших учнів, а іноді і фахівців, виробляється основа для власного судження і подальшої роботи.

Отже, якісний підручник з історії сьогодні має бути комплексною моделлю саме такого освітнього процесу, яка відображає його цілі, принципи, зміст, технологію. При цьому підручник не лише моделює освітній процес, але й проектує його реалізацію (дає вчителю можливість за допомогою текстів і методичного апарату побудувати сучасний ефективний компетентісно орієнтований навчальний процес). Отже, лише визначивши вихідні позиції щодо розвитку критичного мислення учнів засобами навчальної книги, ми зможемо продуктивно застосувати окремі елементи підручника, які б забезпечили реалізацію цієї мети.

Спробуємо визначити основні відмінності і переваги такого підручника та сформулювати певні рекомендації для вчителя з його використання на прикладі нового підручника з історії України для 10-го класу (рівень стандарту) авторів О.Пометун та Н.Гупана, який готується до видання у цьому році у видавництві «Оріон».

Почнемо зі способу подачі матеріалу у новому підручнику. Навчальний матеріал підручника у відповідності до навчальної програми має містити основну інформацію щодо історичних фактів, подій, явищ, зазначених у програмі, подавати біографічні відомості щодо видатних діячів та визначення нових для учнів історичних понять і термінів. Проте опанування учнями змістом освіти лише як його запам'ятовування, заучування для того, щоб здати ЗНО чи ДПА не може бути метою історичної освіти, зокрема і в старшій школі. Всім зрозуміло, що таке навчання історії викликає відразу учнів не лише до предмета, а й, на жаль, до самої історії як галузі знання, призводить до абсолютної безпорадності молоді у власних оцінках і висновках щодо сучасного життя суспільства, невміння розібратись у сучасних подіях, посісти власну позицію і аргументувати власну точку зору.

Часто вчителі говорять про малу кількість годин на вивчення історії, а отже - неможливість приділяти на уроках увагу розвитку мислення учнів. Проте, зміст освіти не існує окремо від мислення. Опанування змістом і розвиток мислення – це один і той самий процес: все залежить від його побудови. Адже зміст «продукує» мислення, оскільки він організується, розвивається, подається, трансформується у процесі осмислення. Тому навчальний матеріал у підручнику має подаватись таким

чином, щоб його зміст ставав частиною, фундаментом мислення учнів. Він має бути викладений і структурований таким чином, щоб дати учням простір для аналізу, порівняння різних джерел інформації, різних поглядів, позицій, підходів, для синтезу власної позиції, оцінки як історичних подій, явищ, процесів, так і результатів власного навчання. Це дає можливість побудувати навчальний процес не як читання тексту, а як процес дослідження теми за різними джерелами знань, вміщеними у підручнику. Тоді процес опанування змістом освіти підпитує мислення школярів та постійно оновлює його.

Подивимось, наприклад, як поєднані різні джерела інформації у темі «Україна в умовах розгортання Першої світової війни». Текст підручника подає лише загальний абрис подій, який доповнюється деталізацією за допомогою персоніфікованого документа і двох фотографій, на яких постає аутентична тогочасна листівка, присвячена подіям на Маківці та сучасний пам'ятник воякам. (рис.1). Щоб спрямувати роботу учнів з різними джерелами інформації, їм передують спеціальне запитання чи завдання, що скеровує мислення учнів.

Для вчителя, який тільки починає формувати критичне мислення учнів, можна рекомендувати застосування на матеріалах навчальної книги чотирьох основних простих операцій критичного мислення: *порівняння* (виявлення і пояснення подібного і відмінного, протилежного), *аналізу* (визначення частин цілого і структури), *класифікації* (віднесення до певної групи подій, явищ, які позначаються поняттям), *оцінки* (власне ставлення, підтримка чи відмова).

Наприклад, на сторінці 23 підручника ви можете знайти дві фотографії (рис.2), які зображують вояків двох армій, якій протистояли одна одній. Саме опрацьовуючи подібні візуальні джерела, ми можемо запросити учнів до *порівняння*, знаходження подібного і відмінного.

Рис.2. Фотодокументи до теми «Україна в умовах розгортання Першої світової війни»

У листопаді 1914 р. протиборчі сторони перейшли до оборони по всій лінії Південно-Західного фронту і ситуація впродовж зими тут не змінилася. Але навесні 1915 р. російські війська активізувалися і захопили Перемишль, полонивши 120 тис. австро-угорських вояків. Водночас росіяни розгорнули Карпатську операцію і поновили бої за гірські перевали, аби вийти через них до Угорщини. Проте здійснити свої плани їм не вдалося. Для Легіону УСС значною подією стала **оборона гори Маківки** (неподалік селища Славське на Львівщині), що тривала протягом весни **1915 р.** 1 травня того ж року росіяни змогли на деякий час захопити цю висоту в Карпатах, але січовики взяли гору штурмом, зазнавши при цьому великих втрат. Після того австрійське командування повернуло січовиків з фронту для відпочинку і дозволило на основі легіонерських куренів створити полк, який очолив **Григорій Коссак**.

Які ваші враження від спогадів учасника боїв і ілюстративних матеріалів? За що ж воювали українці?

Зі спогадів Дмитра Вітовського, учасника боїв за гору Маківка

Дим з наших і московських шрапнелів сповив гору. Щохвилини його прошивали блискавиці — то рвалися шрапнелі. Не поодинокі, а по чотири, по шість, по десять. А їм відповідала гора, вибухами землі. В цих вибухах потрощені смереки, фонтани каміння і людські руки, ноги. Клекотили скоростріли, гупали гранати — здавалося, гора рухається, дихає пеклом. Це був третій день московського наступу на Маківку. Змагалися дві сили. Одна сказала за всяку ціну візьму, а друга відповіла: за всяку ціну не віддам.

Листівка «Бій за Маківку»

Меморіал УСС на горі Маківці

Рис.1. Фрагмент макету підручника з теми «Україна в умовах розгортання Першої світової війни»

Для *аналізу* можна запропонувати учням роботу з картою з відповідним завданням (рис.3): «На основі аналізу даних карти, визначте, які події і в який час відбувались на території України під час війни». Таке завдання стимулюватиме учнів до виокремлення на основі легенди карти основних подій 1914-1915 та 1916-1917 рр. і підготує їх до наступного сприйняття наслідків воєнних дій для українського населення.

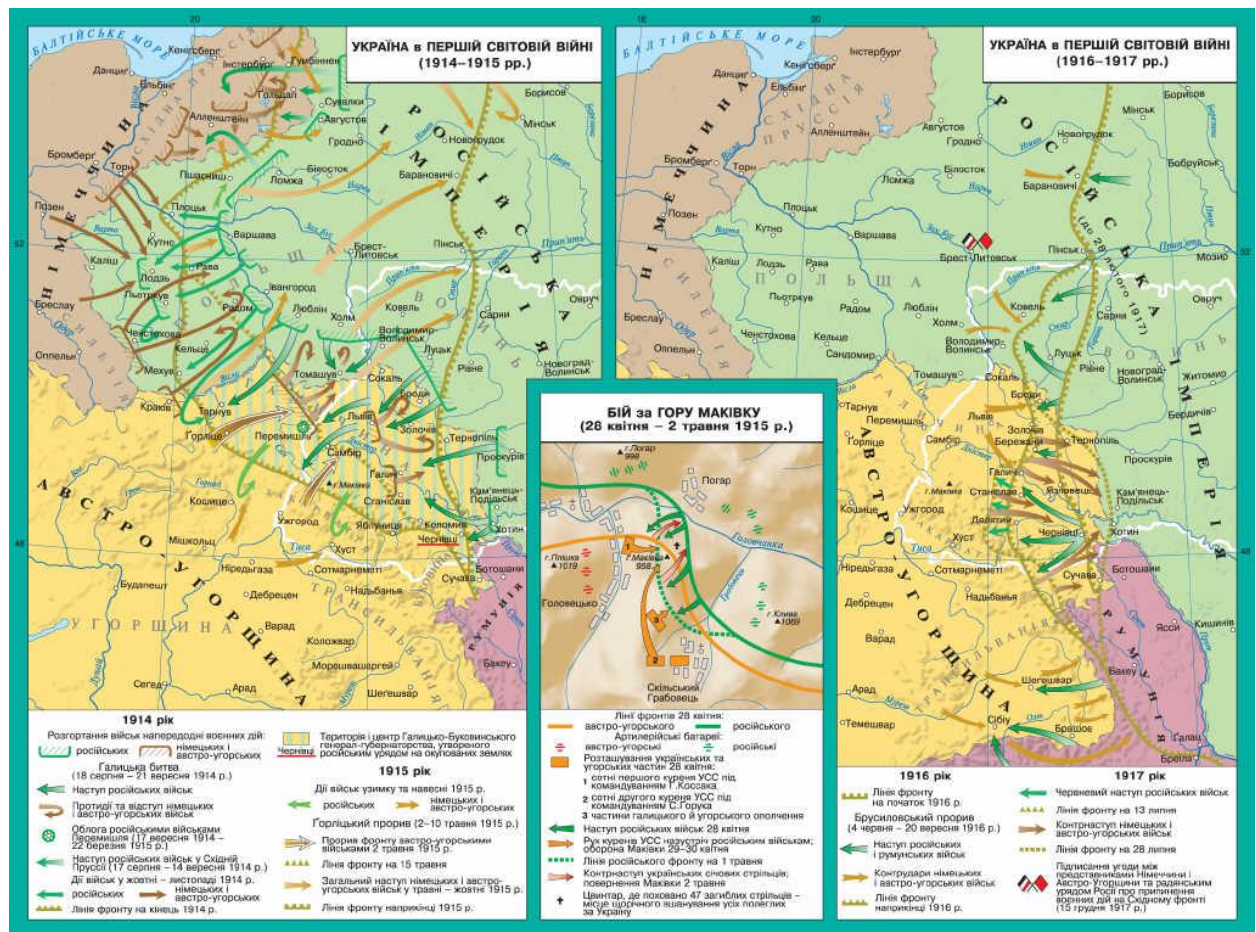

Рис.3. Фрагмент макету підручника «Альбом карт»

Формування в учнів навичок *класифікації* є дуже важливим для опанування основних програмових понять на рівні оперування ними і використання у новій ситуації. Наприклад, один з перших документів Української революції (рис.4) містить достатньо інформації для визначення учнями характеру революції, що розпочалася і її відмінностей від Лютневої революції в Росії.

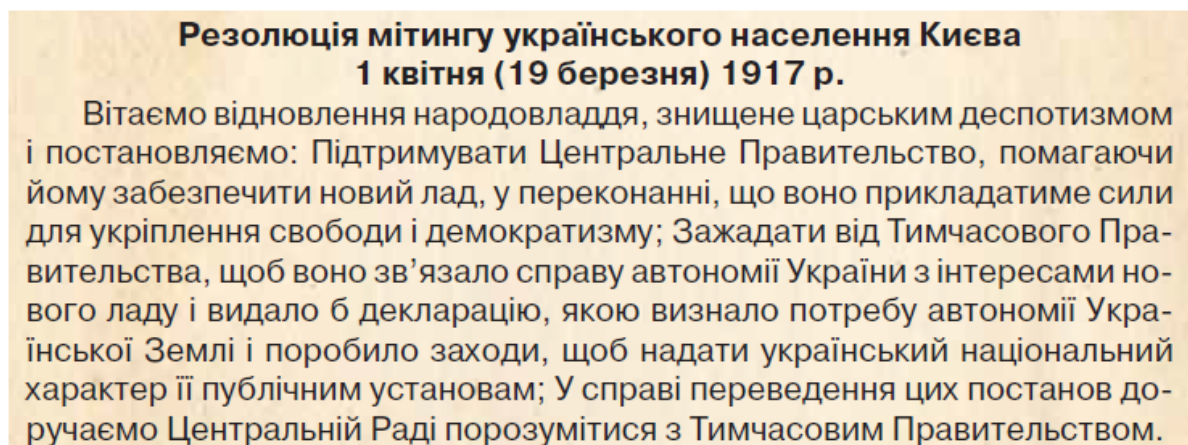

Рис 4. Фрагмент макету підручника з теми «Визрівання революційного руху в Україні»

Нарешті, підручник надає широкі можливості для формування в учнів умінь самостійної *оцінки*, висловлення власного ставлення, насамперед це стосується

спеціальної рубрики «Погляд зблизька», де подаються історичні портрети (наприклад, рис.5).

Погляд зблизька

Дайте власну оцінку діяльності й творчості Володимира Винниченка й аргументуйте її.

Володимир ВИННИЧЕНКО (1880—1951) — письменник, політичний діяч. Народився в селянській сім'ї на Херсонщині. Навчався в Єлісаветградській гімназії, звідки його виключили за «мазепинські» погляди. Здобував освіту самостійно. Вступив до Київського університету, але був виключений за революційну діяльність. Переховується від царської влади, переїхав до Галичини, де займався літературною та політичною діяльністю.

Під час переправки нелегальної літератури через російський кордон був заарештований. Звільнення отримав завдяки революції 1905 р., але згодом, у зв'язку із загрозою нового арешту, емігрував за кордон. В Україну повернувся після Лютневої революції. Очолив Генеральний секретаріат, обирався заступником голови УЦР. Після поразки революції — політичний емігрант. Похований у Франції.

Рис 5. Фрагмент макету підручника з теми «Проголошення автономії України»

Ці операції вчитель може застосовувати за допомогою всіх текстових та позатекстових компонентів підручника на кожному уроці, урізноманітнюючи пізнавальну діяльність і розвиваючи їхнє мислення.

Роль «вмикача» мислення роль на уроці відіграють також запитання, за допомогою яких вчитель «запускає» мислення дітей і залучає учнів до роботи. Постановка запитань є одним з інструментів формування в учнів навичок критичного мислення. Можна з упевненістю сказати, що запитання стимулюють критичне мислення. Відповідаючи на запитання, учні аналізують і інтерпретують інформацію, висувають ідеї, будують гіпотези, відстоюють власну точку зору. Запитання є засобом стимулювання різних видів мислення на різних рівнях складності.

Застосування запитань для розв'язання різноманітних дидактичних завдань підручника потребує їх класифікації. Найбільш простим, і одночасно найбільш загальним підходом до дидактичної класифікації питань є розподіл їх на закриті і відкриті. *Закриті запитання* — що потребують короткої відповіді або відтворення інформації попереднього тексту (вже наявних в учнів знань чи уявлень), — мають обмежені можливості для використання у підручнику. Вони вміщуються лише наприкінці теми чи розділу для перевірки сприйняття і запам'ятовування учнями матеріалу параграфа.

Відкритим вважається запитання, яке передбачає багато «правильних» відповідей (зокрема й таких, що суперечать одна одній), типу «Чи можемо ми вважати Перший універсал Центральної Ради проголошенням автономії України?». Запитання такого типу широко використовуються у підручнику як для методичного супроводу документів, ілюстрацій, таблиць, схем та ін., так і для осмислення засвоєного матеріалу наприкінці уроку. На поданому нижче прикладі (рис.6) закриті запитання - 1-5 (такі, відповідаючи на які учні мають відтворити матеріал підручника, причому у послідовності і логіці тексту), відкриті – 6-10 – стимулюють самостійне критичне мислення учнів.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як ставилось українське населення до УЦР навесні 1917 р.?
 2. Які основні ідеї відображено у змісті Першого універсалу УЦР?
 3. Вставте в текст пропущені слова:
«... проголошував автономію України й закликав її народ до організації нового політичного ладу. Пропонувалося зробити це організовано, через тісні зв'язки кожного села, волості, повітової земської управи з Щодо взаємовідносин з ..., то вони мали будуватись на засадах ...».
 - Слова:** федерація, Росія, Центральна Рада, універсал.
 4. З якою метою створювався Генеральний секретаріат і якими були його функції?
 5. Яким був зміст Другого універсалу УЦР? Якою була реакція на його прийняття в Україні та Росії?
-
6. Які події свідчили про піднесення національного руху влітку 1917 р.?
 7. Як змінився статус Центральної Ради після прийняття Першого універсалу? Поясніть свою думку.
 8. Чому Центральна Рада і представники Тимчасового уряду розпочали переговори з метою досягнення компромісу? Чи мала Центральна Рада можливість не підписувати такий документ? Чому?
 9. Яка мета збройного виступу самостійників та чому ЦР придушила повстання полуботківців? Чи можна вважати узгодженими дії лідерів ЦР і російської влади у придушенні повстання полуботківців? Поясніть свою думку.
 10. Якби ви були учасником революційних подій, то яку форму державності – автономію чи самостійність – підтримали б? Чому?

Рис 6. Фрагмент макету підручника з теми «Проголошення автономії України»

Підручник має сприяти і системному формуванню в учнів розумових операцій високого порядку: аналізу, синтезу і оцінки, застосування яких можна також забезпечити постановкою відповідних запитань. Основою для визначення таких операцій більшість педагогів, які працюють над питаннями розвитку критичного мислення учнів, вважають такий інструмент як таксономія навчальних цілей і результатів Б. Блума. За цією класифікацією, знання учнів - це лише перший, найпростіший рівень. Далі йдуть ще п'ять рівнів цілей (результатів) навчання, причому перші три (знання, розуміння, застосування) є цілями нижчого порядку (мисленням низького рівня), а наступні три (аналіз, синтез, оцінювання) - вищого порядку (мисленням високого рівня). Саме мисленнєві операції високого рівня й є власно самостійним критичним мисленням. На основі таксономії Б. Блума можна запропонувати загальні підходи як до формулювання системи відкритих запитань у підручнику за допомогою спеціальних питальних слів, так і формулювання спеціальних пізнавальних завдань різного рівня з використанням відповідних дієслів (таблиця 1).

Рівні навчальних результатів	Ключові дієслова	Запитання, що «програмують» мислення високого рівня
Аналіз	Визначити частини, ознаки Класифікувати Розділити, розбити Розібрати Розглянути Структурувати Порівняти	Які основні елементи? З чого складається? До якої групи відноситься? Які причини? Як влаштовано? Які функції? У чому схожість (відмінність)
Синтез	Сконструювати Створити Сформулювати Узагальнити Адаптувати Розв'язати проблему	Про що говорить наявність таких елементів як? Як пов'язані? У чому зв'язок між? Що спільного між? Який висновок можна зробити з фактів? Чому ви думаєте, що...? Чому Ви вважаєте? Що буде, якщо?
Оцінка	Прокоментувати Висловити ставлення Оцінити Рецензувати Встановити рейтинг Підтримати	Які переваги (недоліки)...? Чи вірно (помилково)...? Чи ефективно? Чи згодні Ви, що..., чому? Чи вірно, що..., чому?

Проілюструємо на прикладах і як формулюються запитання різного рівня, що використані у названому підручнику на основі повної таксономії (таблиця 2).

Таблиця 2.

Операція	Учень демонструє вміння	Приклад запитань у підручнику
Розуміння	«Перекладає» складні положення своїми словами і наводить власні приклади, переводить з мови слів у графічну, викладає матеріал коротко і розширено, прогнозує розвиток на основі інваріанту	Як ви розумієте слова Т.Гунчака, що «Політика Скоропадського та його оточення ... послабили наголос на національній самостійності». Якими 3-4 словами ви могли б визначити основні напрями такої політики?
Застосування	Розглядає нові проблеми, використовуючи уже засвоєні поняття й ідеї	Як ви думаєте, чому П. Скоропадський, будучи генералом, який воював проти німців, погодився очолити державу, створену за їхньої підтримки? А як вчинили б ви за такої ситуації?
Аналіз	Розділяє явища, події, ідеї/проблеми на їх складові Виділяє етапи, частини та встановлює взаємозв'язку між ними, структури, логіки, схожості чи відмінності	Які були основні напрями соціально-економічної діяльності Генерального секретаріату УЦР і гетьманського уряду. Чи є між ними щось спільне? Чому?
Синтез	Встановлює взаємозв'язки між поняттями / ідеями для	Якими були цілі сторін, що взяли участь у радянсько-польській війні? Чи

	узагальнення, робить висновки, комбінує елементи для створення нового цілого з іншими властивостями	позначилося це, на вашу думку, на результатах війни? Якими були результати війни? Хто переміг? Чому після підписання Ризького миру українські вояки не припинили боротьбу?
Оцінювання	Формулює самостійні оцінні судження по складній проблемі. Оцінює значення, вчинків людей, ефективність, вчинки людей, ідею, концепцію, аргумент та ін. і формулює обґрунтовані оцінні судження	Варшавська угода — це дипломатична перемога чи поступка національними інтересами? Якими є уроки та наслідки українського визвольного руху за часів Української революції?

Інколи як окремий прийом можна використовувати і постановку старшокласниками всієї системи відкритих запитань (допомогти може наведена вище таблиця питальних слів). Така навичка є дуже корисною, оскільки кожне з запитань допомагає розв'язанню того чи іншого завдання: зрозуміти те, що сказала інша людина, проаналізувати подію або явище, дослідити його, прийняти рішення з проблеми.

Розвитку критичного мислення учнів сприяє також виконання ними спеціальних завдань на формування і застосування мисленнєвих операцій, які засновані на так званих стратегіях (прийомах) технології «Читання і письмо для розвитку критичного мислення», (Reading and Writing for Critical Thinking), розробленої в середині 1990-х років американськими викладачами (Дженні Д. Стілл, Кертіс С. Мередіт, Чарльз Темпл і Скотт Уолтер). Вона поширювалась в Україні наприкінці 1990-х на початку 2000-х років.

Ця технологія пов'язана з певною (трьохетапною) структурою уроку і системою прийомів і методів, які можуть використовуватись на уроках історії у різних класах незалежно від конкретного змісту. У підручнику для 10 класу використані такі прийоми і методи як «Бортовий журнал», таблиця «Знаємо – Хочемо дізнатися – Дізналися», «Кластер», «Метод опорних слів», «концептуальна (порівняльна) таблиця», «Товсті» та «тонкі» запитання», «Читання з маркуванням тексту», різні види дискусій та обговорень в парах і малих групах та ін., застосування яких передбачено завданнями підручника.

Наприклад, *порівняльна або концептуальна таблиця*, як і інші названі вище типи таблиць – графічних організаторів, завжди вдало використовується на етапі осмислення учнями нового матеріалу. Вона допомагає учням не лише систематизувати матеріал, виявити суттєві ознаки явищ, що вивчаються, а й пов'язати його з раніше відомим, що сприяє як кращому розумінню, так і запам'ятовуванню. Вона є також основою для оцінки та подальших досліджень проблеми (таблиця 3).

Таблиця 3

Лінії порівняння	Об'єкт порівняння	Об'єкт порівняння
1.		
2.		

...		
Висновки	Спільне	Відмінне

Лінії для порівняння, які використовуються у таблиці, іноді подаються у завданні підручнику, наприклад: *«Порівняйте УЦР, Гетьманат і Директорію за допомогою таблиці за такими критеріями: назва, органи влади; термін перебування при владі; соціальна підтримка; основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики; реальні політичні заходи та кроки. Проаналізуйте й зробіть висновки»*. У деяких випадках вчитель може запропонувати учням самостійно визначити, за якими лініями можна порівняти ті чи інші явища, наприклад: *«Порівняйте перші акти й перші політичні кроки ЗУНР та УНР»*. Після такого порівняння можна попросити учнів оцінити, які з цих кроків були найбільш успішними.

Таблиця «З-Х-Д» або «Знаємо, хочемо дізнатись, дізнались» (таблиця 4) зазвичай поєднує вступну й основну частину уроку і може бути використана на матеріалі будь-якого параграфу підручника.

Таблиця 4

Знаємо	Хочемо дізнатись	Дізнались
--------	------------------	-----------

При вивченні теми, на стадії виклику, учні, працюючи в парах або фронтально (на дошці), заповнюють першу колонку таблиці (що знаємо з цієї теми: це можуть бути якісь асоціації, конкретні історичні відомості, припущення). Після обговорення отриманих результатів в класі учні самі формулюють цілі уроку: чого хочемо дізнатися? - для усунення пропусків у власних знаннях і заповнюють другу колонку таблиці. Після вивчення теми (або її частини) співвідносять отриману інформацію з тою, що була у них на початку уроку, заповнюючи третю колонку таблиці й, таким чином, вчаться рефлексувати власну розумову діяльність. Такий прийом роботи буде доречним, наприклад, при вивченні учнями 10 класу теми «Україна в умовах розгортання Першої світової війни», матеріал якої певною мірою знайомий учням, з курсу всесвітньої історії тощо.

Щодо *товстих і тонких запитань*, нескладно здогадатись, що «тонкими» називаються закриті запитання, які потребують коротких відповідей (з 1-3 слів), що повторюють зміст прочитаного (почутого). «Товсті» запитання – відкриті, такі, що вимагають розгорнутої відповіді, допускають різні версії та ідеї, передбачення тощо. Як вже зазначалось, постановка запитань є надзвичайно важливою навичкою критично мислячої людини, тому цей нескладний прийом бажано використовувати якомога частіше, підтримуючи формулювання учнями якомога більшої кількості запитань.

Розвитку критичного мислення учнів в основній частині уроку сприятимуть спеціальні види пізнавальних завдань підручнику. Наприклад:

завдання на пояснення нового матеріалу партнерові з акцентом на основних положеннях і головних думках. Так, у підручнику для 10 класу можна знайти таке завдання, що виконується в парах у процесі опанування відповідного тексту *«Які внутрішні і зовнішні чинники привели до прийняття Четвертого Універсалу УЦР?»*

Які положення містить Універсал? У чому його головна думка? Якими могли бути його наслідки? »

завдання на формулювання учнями аргументів «за і проти» (за текстом уроку). Це завдання для діалогу в парі або в малій групі, де одні висловлюють аргументи «за», інші — «проти», наприклад: *«Історик Орест Субтельний з приводу введення НЕПу писав: «І знову до гри вступила тактична майстерність Леніна, його готовність зробити крок назад, щоб згодом просунути соціалізм на два кроки вперед — знамените ленінське “танго”». Чи погоджуєтесь ви з такою характеристикою ленінського рішення щодо НЕПу? Доведіть свою думку конкретними фактами.»*

завдання на постановку проблеми. На відміну від попереднього варіанту тут базовий текст не дається. Дається лише питання, на яке учнів мають відповісти самостійно, наводячи свої аргументи, або попередньо обговоривши питання в малих групах: *Чи можемо ми сказати, що певні наслідки колективізації і сьогодні відчужаються в сільському господарстві України?*

завдання на прогнозування розвитку ситуації типу: *«А що, якщо...»*, наприклад: *«До яких наслідків могла б привести реальна українізація суспільства у 20-х роках ХХ ст.»*.

завдання на виклад аргументів від імені діячів минулого. Наприклад: *«До якої політичної сили ви б приєднались»*.

За великої кількості учнів в класі досить складно створити умови для однакової активності усіх, а особливо тих, які частіше знаходяться в ролі спостерігачів. Тому підручник орієнтує вчителя на те, що найбільш ефективно буде організувати обговорення питання в малих групах за відповідними завданнями, а вже потім запропонувати учням оприлюднювати свої думки.

Спеціальна структура уроку критичного мислення є обов'язковою, алгоритмічною, повторюваною. До речі, така структура є обов'язковою і під час використання інших інноваційних технологій, наприклад, інтерактивної, дебатної, проектної тощо. Основними етапами уроку при використанні цих технологій є вступна, основна та підсумкова частини з відповідними завданнями і організацією діяльності учнів. Така структура уроку визначає принципи побудови пізнавальних завдань і порядок їх розташування в аналізованому підручнику, оскільки навчальна книга має певною мірою моделювати структуру уроку (організації навчально-пізнавальної діяльності в межах уроку). На цій основі вчитель планує урок, який відповідає психолого-педагогічним закономірностям опанування змістом освіти.

Отже, виходячи з цих положень теорії розвитку критичного мислення учнів у навчанні, у підручнику представлені завдання:

для актуалізації наявних в учнів знань або уявлень (*пригадайте, що ви про це знаєте; де і коли ви зустрічались з цими явищами; що вам відомо про цю подію; що таке...; як називається... тощо*);

для мотивації навчальної діяльності (*уявіть собі...; як ви думаєте, як будуть розвиватись події..., на які запитання ви б хотіли знайти відповіді тощо*);

для осмислення нової інформації і конструювання нових знань і смислів (*як ви розумієте; якими словами ви би це назвали; на основі інформації складіть схему, таблицю; визначте головне, основні риси, причини і наслідки тощо*)

для узагальнення, систематизації і рефлексії (*визначте складові, зв'язки, тенденції, зробіть висновки, з'ясуйте значення, висловіть ставлення тощо*).

Підсумовуючи зазначимо, що проблема проектування сучасного підручника з історії, орієнтованого на розвиток критичного мислення учнів, видається достатньо складною та багатогранною. Набутий авторами у процесі розробки підручника з історії України для 10-го класу свідчить, з одного боку, про необхідність при її розв'язанні виходити з існуючих у сучасній методиці історії підходів до відбору і структурування навчального змісту, типів пізнавальних завдань, особливостей організації уроку історії, вимог компетентнісного навчання, а з іншого – демонструє потребу в урахуванні всіх аспектів запровадження технології розвитку критичного мислення. Очевидно, що це потребує як зламу певних стереотипів авторів у проектуванні і розробці такого підручника, так осмислення вчителем нових завдань, що висуває Нова українська школа. Очевидно також, що така орієнтація підручника сьогодні має стати для вчителя одним з основних критеріїв оцінки якості навчальної книги.

З іншого боку, це потребує від учителів умінь не лише орієнтуватись у підручнику, а й повністю використовувати закладений в ньому потенціал розвитку критичного мислення школярів, використовуючи зміст і пізнавальні завдання підручника, і під час планування уроку, і у процесі організації пізнавальної діяльності учнів на самому уроці, і в оцінюванні навчальних досягнень учнів.

Запропоновані підходи до проектування підручника безумовно потребують подальшого осмислення і поступового запровадження у практику навчання, оскільки саме навчання, орієнтоване на досягнення такого життєво значущого результату як розвиток критичного мислення, може сьогодні забезпечити дійсний простір для самореалізації кожного учня і майбутнє нашої держави.